
О.М. Завальнюк
(*м. Кам'янець-Подільський*)

О.С. ГРУШЕВСЬКИЙ І СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (початок ХХ століття)

Серед наукової інтелігенції початку ХХ ст., яка взяла активну участь у становленні національної університетської освіти – складової частини українського відродження, був Олександр Сергійович Грушевський – брат видатного історика, голови Центральної Ради та першого Президента України.

Зазначений аспект біографії О.С. Грушевського, на жаль, достатньо ще не досліджено. Ряд істориків, зокрема Р.Я. Пиріг¹, В.А. Качкан², І.В. Верба³, О. Юркова⁴, І.Б. Матяш⁵, з'ясовуючи життєвий шлях, професійну й громадську діяльність Олександра Сергійовича, з різних причин зовсім не згадують про його причетність до становлення української національної освіти. Подібний недолік мають також енциклопедичні довідки⁶. Виняток у цьому плані становить стаття львівської дослідниці І. Костюк “Олександр Грушевський та становлення національної науки і школи на початку ХХ ст.”, видрукована 2002 р. в “Українському історичному журналі”. На жаль, тут не обійшлося й без непорозумінь. Послуговуючись спогадами дружини Олександра Сергійовича – Ольги Олександрівни, авторка помилково зазначає, що О.С. Грушевський був чи не лідером в організації українського народного університету у Києві⁷. Зрештою, недостатня з'ясованість зазначеного сюжету і визначила потребу його дальшого дослідження.

Олександр Сергійович Грушевський народився 12 серпня 1877 р. в м. Ставрополі (Росія) у сім'ї інспектора народних шкіл, який походив із старого духовного роду на Київщині, навчався у Владикавказькій класичній гімназії (1888-1893 рр.), за прикладом старшого брата вступив на історико-філологічний факультет університету Св. Володимира в Києві (1895 р.), паралельно відвідував лекції на юридичному факультеті, був одним із останніх учнів відомого історика В.Б. Антоновича. У 1899 р. він завершив університетську освіту з дипломом I ступеня та золотою медаллю за наукову працю “Турово-Пінське князівство”, яка була опублікована в 1901 р. Як здібного молодого дослідника, його, за рекомендацією історико-філологічного факультету, залишили в університеті для підготовки до професорського звання. Олександр Сергійович працював в архівах Києва, Москви. У 1903 р. опублікував монографію “Пінське Полісся” (ч. 2), побував у науковому відрядженні в Австрії (добре знав

німецьку мову), під час якого працював у музеях, архівах, бібліотеках. 1904 р. він склав іспити на ступінь магістра російської історії⁸. Однак, коли справа дійшла до захисту дисертації в університеті Св. Володимира, то несподівано виникло ускладнення – через політичні причини захист не відбувся. За клопотанням М.С. Грушевського, дисертацію прийняли у Казанському університеті, але під тиском влади зняли із захисту під формальним приводом відсутності фахівців з історії Великого князівства Литовського. З січня 1907 по вересень 1908 р. Олександр Сергійович працював приват-доцентом Новоросійського університету, викладав лекційні курси з історії Київської Русі, Великого князівства Литовського, епохи Петра I⁹. О.С. Грушевський першим наважився читати лекції українською мовою. Перша з них відбулася 19 березня 1907 р., за згодою Ради професорів Новоросійського університету, в присутності багатьох викладачів. Студентство зустріло виклади українською мовою з цікавістю. За спогадами Олександра Сергійовича, через рік інформація про це дійшла до Міністерства освіти: декану факультету фон Штерну оголосили догану, а самому лектору запропонували негайно перейти на російську мову викладання, а згодом оголосили також догану й заборонили викладацьку працю в південних університетах. І хоча Рада та попечитель Одеської шкільної округи взяли його під захист, усе ж довелося пакувати валізи¹⁰.

В 1909-1910 рр. О.С. Грушевський жив у Москві: працював в архівах, читав лекції в університеті. Але там він довго не затримався, переїхав із сім'єю до столиці. Петербурзький період життя тривав до весни 1917 р.: у той час викладав в університеті історію Великого князівства Литовського й України, займався науковою діяльністю, пропагував у місцевих виданнях українську культуру, організував український студентський гурток, підготував і видав збірник науково-критичних праць, присвячений 100-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка¹¹.

Навесні 1917 р. Олександр Сергійович повернувся до Києва. Його обрали членом Центральної Ради від Української трудової партії. Політичну діяльність останній поєднував з викладацькою, науковою й академічно-організаційною. Його обрали приват-доцентом по кафедрі російської історії університету Св. Володимира (попечитель шкільної Округи дав згоду на читання лекцій). Він очолив Педагогічний музей у Києві, зайнявся дослідженням торговельних відносин і південних замків України в добу середньовіччя¹². 8 червня того ж року на об'єднаному засіданні секції Українського наукового товариства його обрали до складу комісії з 12 осіб (М.С. Грушевський, А.М. Лобода, Г.Г. Павлуцький, В.І. Лучицький, О.В. Корчак-Чепурківський, І.М. Ганицький та ін.), якій належало виробити статут майбутньої Академії наук і з'ясувати питання її фінансування¹³.

Всеукраїнський учительський з'їзд (5-6 квітня 1917 р.) накреслив широке коло заходів з українізації вищих шкіл України¹⁴. А 19 червня відбулося засідання Українського технічного агрономічного товариства "Праця" за участю представників від УНТ, київської "Просвіти", Товариства шкільної освіти для обміркування питання про відкриття з осені 1917 р. українського народного університету. Головою зборів обрали професора Г.Г. Павлуцького (УНТ), секретарем – дружину О.С. Грушевського – Ольгу Олександрівну. Зібрання утворило комісію із заснування УНУ у

Києві. Через 4 дні, 23 червня Рада товариства “Праця” доручила Олександру Сергійовичу, який ще у 1906-1907 рр. був серед активів, що готували у Києві відкриття Українського народного університету, підготувати доповідь про завдання УНУ, що його мали заснувати через кілька місяців, та виголосити її на засіданні названої комісії. Окрім того, йому також доручили прочитати лекцію на таку ж тему для слухачів вечірніх курсів, що функціонували при товаристві “Праця”, зробити соціологічне дослідження щодо ставлення молоді до ідеї Українського народного університету¹⁵.

4 липня 1917 р. О.С. Грушевський доповів комісії про своє бачення завдань УНУ, наголосивши, що цей навчальний заклад обов’язково має базуватися на наукових принципах, давати освіту на рівні держуніверситетів. Вступ на навчання варто зробити полегшеним у порівнянні з класичними університетськими закладами з тим, щоб доступ до нього отримали широкі кола української громадськості. Доповідач запропонував зібранню обміркувати кілька, на його думку, вузлових моментів концепції Українського народного університету. “1. Оскільки широка програма навчання, [то з’ясувати], чи розкласти його на кілька років – відразу з першого року діяльності, чи йти до нього повинні, поширюючи рік за роком програм. 2. На яких правах має бути вступ до свого народного університету, чи можна і треба поставити певний контроль за студіями слухачів, щоб одержувати завжди відповідно високий рівень знань слухачів. 4. Чи можна завести в розкладі викладів певний перехід від загального до спеціального, від меншого до традиційного”. При обговоренні піднятих питань висловлювалися різні, навіть полярні судження. Присутній на зібранні Голова УЦР М.С.Грушевський обстоював науковий характер майбутнього закладу. Він наголосив: “Є потреба в такому університеті, український нарід знайде потрібні кошти і знайде потрібне число слухачів. Центральна Рада може допомогти в сій справі грошовою допомогою. Певну перевірку знанням слухачів треба робити, але ліпше не при початку, а потім, під час самих студій... Народний університет має поширити число української інтелігенції, дати можливість прийому бажаючих набути певну суму знання”¹⁶.

Присутні вибрали зі свого складу 4 комісії для організації факультетів, а також загальну адміністративно-господарську комісію, яка б відповідала загалом за створення КУНУ. До неї ввійшли І.М. Ганицький, О.С. Грушевський, Ф.П. Швець й ін. Одним із перших її кроків стало звернення до генерального секретаря освітніх справ І.М. Стешенка: “Адміністративно-господарська комісія з приводу заснування Українського Народного Університету ухвалила вже з осені цього (1917. – *Авт.*) року відчинити 4 факультети: природознавчий, філологічний, правничий та медичний (згодом кількість і назви факультетів змінювалися. – *Авт.*). Навчання в Університеті продовжується 3 роки – 6 семестрів. Згідно виробленим програмам у першому семестрі буде приблизно 1200 годин лекцій. Рахуючи плату лекторам за лекції, помешкання, купівлю різних шкільних засобів, комісія визнала необхідним мати не менш як 30 000 карб.

Комісія покладає велику надію на те, що Українська Центральна Рада допоможе коштами першому Народному Українському Університетові. Тому щиро прохаємо Вас призначити нам 25 000 карб.”¹⁷.

8 липня 1917 р. відбулося об'єднане засідання секцій Українського наукового товариства, на якому розглядалися проблеми, пов'язані з українізацією вищої школи в Україні. До історико-філологічної комісії, однієї з п'яти, обраних на цьому зібранні, ввійшли О.С. Грушевський, М.П. Василенко, Г.Г. Павлуцький, А.М. Лобода¹⁸. Олександра Сергійовича також обрали до комісії із створення історико-філологічного факультету (крім нього, тут працювали Г.Г. Павлуцький, А.М. Лобода, І.С. Свенціцький та О.О. Грушевська). Вони запропонували вести на факультеті навчання таким чином, аби спочатку вивчались українознавчі дисципліни, а вже потім – загальні. Члени комісії усвідомлювали складність запропонованої схеми щодо вивчення історії культури (культура Сходу вивчалася після культури України), проте наголошували, що “українознавство на першому місці і в першій черзі се основний ґрунт, базис, на якому будується слідуєчий другий поверх – інші неукраїнські дисципліни... З третього семестра починаються виклади загальної історії. Се загальне поширення круга дисципліни іде поруч з поглибленням українських дисциплін і таким чином нові неукраїнські [дисципліни] увіходять в програм навчання разом з спеціальними українськими курсами після загальних українських курсів”¹⁹.

Різні міркування й пропозиції О.С. Грушевського щодо організації та функціонування КУНУ знайшли місце у концентрованому документі “Проспект Народнього Українського Університету”, підписаному ректором останнього Г.Г. Павлуцьким. Зокрема йшлося про підготовчі курси за програмою гімназій, відкриття яких дало б можливість молоді з простих сімей отримати необхідні для вступу в народний університет знання²⁰. На початку жовтня 1917 р. на підготовчі курси (дворічні й одnorічні) зарахували 570 осіб²¹.

Активна участь Олександра Сергійовича у формуванні навчального плану та викладацького корпусу історико-філологічного факультету КУНУ, очевидно, дали підставу О.О. Грушевській пізніше помилково стверджувати, що “у 1917 році Олександр Сергійовичу доручили організувати університет. Я була секретарем комісії по організації університета, а коли університет було затверджено, я стала секретарем і скарбником”²². Неточності, допущені мемуаристкою, стосувалися як її секретарства (секретарем КУНУ був Ф.П. Сушицький), так і ролі Олександра Сергійовича. Про останнє згадував працівник департаменту середньої школи Генерального секретарства освітніх справ Л.Т. Білецький. Прибувши на засідання комісії із створення історико-філологічного факультету університету, яке відбувалося в приміщенні Генсекретарства (вул. Терещенківська, 2), він разом із Ф.П. Сушицьким “застали лише Олександра Грушевського як голову комісії та його жінку в якості секретаря”²³.

21 вересня 1917 р. відбулося спільне засідання факультетських комісій КУНУ. Ректором обрали професора І.М. Ганицького, деканом історико-філологічного факультету – професора Г.Г. Павлуцького, секретарем – приват-доцента І.І. Огієнка. Олександр Сергійович не отримав адміністративної посади, однак його ім'я значилося серед лекторів університету. В осінньому семестрі 1917-1918 академічного року йому доручили викладати історію українського народу²⁴.

Заклад офіційно відкрили 5 жовтня 1917 р. На 3 факультети вступили відразу понад 800 осіб. Осмислюючи майже тримісячний досвід функціонування КУНУ, О.С. Грушевський, для якого заклад був дорогим і рідним, наголошував: “Університет заснувало українське громадянство для українського студентства і української науки... Перше завдання університету побільшити кадр нашої свідомої української інтелігенції з сталими українськими переконаннями і певним українським світоглядом... Університет має плекати свою українську науку... Університет повинен стати огнищем української науки. Зо всіх кутків має він зібрати тих, які вже працювали для української науки... Зібрати всі... наукові українські сили, розкидані по всіх кінцях, дати їм можливість працювати коло української науки, а не для чужої російської – се завдання українського університету”²⁵.

За короткий час у КУНУ зосередилися значні національні науково-педагогічні кадри. Крім уже згаданих викладачів, тут працювали професори Д.А.Граве, В.В.Зіньківський, Б.О.Кістяківський, В.М.Константинович, С.Е.Кушакевич, О.М.Лук’яненко, В.І.Лучицький, В.А.Плотников, доценти М.П.Василенко, М.П.Кравчук, О.В.Корчак-Чепурківський, Ф.П.Швець, К.В.Широцький, О.М.Чернявський, А.Е.Малиновський, лектори Ю.Г.Гаєвський, Г.Г.Холодний, О.І.Мовчан, П.М.Пелех, В.В.Шарко, Гришинський, Жилінський, Мицюк, Лащенко, Шульгіна-Ишук, Хомик²⁶. Однак їх було замало, аби забезпечити україномовне викладання різних навчальних дисциплін у наступних семестрах. З цього приводу Олександр Сергійович зазначав: “Українська інтелігенція має дуже малий науковий кадр”²⁷.

Восени 1917 р. при департаменті мистецтв Генерального секретарства освітніх справ було створено бібліотечно-архівний відділ, керівництво яким доручили О.С. Грушевському. Згідно з планами відділу, передбачалося організувати підготовку кадрів для архівних установ через створення бібліографічного й архівного гуртків при відповідних комісіях²⁸.

Влітку 1918 р. КУНУ було реформовано в Київський український державний університет. 12 серпня міністр освіти та мистецтва М.П. Василенко призначив Олександра Сергійовича в.о. екстраординарного професора по кафедрі українського письменства історико-філологічного факультету²⁹.

Удержавлення народного університету поставило на порядок денний питання про створення іншого КУНУ (дворічного), який би поширював науково-популярні знання. За необхідність швидкої реалізації цього проекту виступало українське студентство, просвітня комісія закладу, а також частина професорсько-викладацької корпорації. Серед прихильників нового закладу був і О.С. Грушевський. Разом із Й. Гермайзе, З. Євтушенком, К. Любинською він увійшов на правах голови до складу комісії з вироблення навчального плану гуманітарного відділу КУНУ³⁰. Олександр Сергійович очолив також бібліотечну комісію народного університету (І.І. Огієнко, Ю.Г. Гаєвський, Ф.П. Швець, Г.Г. Холодний, Мицюк), якій належало організувати достатню для навчальної праці бібліотеку й підшукати для неї відповідне приміщення³¹. Він взяв участь у траурному засіданні просвітньої комісії КУНУ, присвяченому пам’яті І.С. Стешенка, виголосив про небіжчика палке патріотичне слово³².

З лютого по серпень 1919 р. в Києві функціонували органи радянської влади. Значні зміни відбулися у житті українського університету, хоча вони не мали якихось драматичних наслідків для самого Олександра Сергійовича. Так, у весняному півріччі 1918-1919 навчального року він читав два лекційних курси з історії України – IX-XVI і XVI-XIX ст., проводив практичні заняття³³ через два місяці став членом комісії з підготовки „Вісника Київського Державного українського університету”, подав до першого тому цього видання замітку про економічне життя України в XVII ст.³⁴

У березні 1919 р. О.С. Грушевський звернувся до керівництва історико-філологічного факультету з такою доповідною запискою: “Між дисциплінами, які тісно зв’язані з історією України, доповнюють її й допомагають при дальшій розробленню поставлених нею питань, поважне місце займає історія давньої Української церкви. Цілий ряд питань князівської доби, політичних, культурних та інших вирішується за поміччю історії давньої Української церкви й історії зв’язків Києва з грецькими культурними центрами. Через те для справи дуже важно, щоб паралельно з історією України і поглибленням у викладах поставлених нею питань викладалася історія Української церкви спеціалістом, ознайомленим і з історією Візантійської церкви. Маючи це на увазі, я прошу підняти питання про заснування кафедри по історії Української церкви (з особливою увагою на історію [давньої] Української церкви), а зараз відкрити обов’язковий курс приват-доцентури по історії давньої Української церкви”³⁵.

Підняте питання було досить важливим з наукового погляду, однак, зважаючи на атеїстичну політику радянської влади, не було впевненості, що на це дадуть дозвіл. Все ж 28 березня на засіданні історико-філологічного факультету було схвалено рішення “прохати Раду професорів увійти до Комісаріату народної освіти з проханням про відкриття на факультеті кафедри історії Української церкви й про призначення відповідних коштів на її утримання”³⁶.

Віднайти документ про реакцію Наркомату освіти УРСР на це звернення не вдалося. Швидше всього її офіційно не висловили. Та й чи потрібно було це робити. Адже після закінчення навчального року розпочалися підготовчі заходи із злиття університету Св. Володимира і КУДУ в один Київський державний університет із двома відділами – російським та українським. Олександр Сергійович розцінив цей план як спробу знищити КУДУ, хоча ніде відкрито про це не заявляв. Більше того, коли збори історико-філологічного факультету висунули його кандидатуру до складу Науково-навчальної ради КДУ (орган, що мав замінити Раду професорів), відводу не зробив³⁷, по суті погодившись із реорганізацією, яка руйнувала результати наполегливої праці кількох десятків представників національно-свідомої української наукової інтелігенції.

Роботу в університеті він поєднував з науково-організаційною діяльністю у ВУАН. Йому виявили високе довір’я й обрали на посаду директора Комісії із складання історико-географічного словника української землі (головавав у ній академік Д.І. Багалій). Остання мала на меті підготувати кілька томів зазначеного видання, якого ще не існувало ні в українській, ні у російській науковій літературі. Починаючи з травня

1919 р., вона провела 15 засідань, на яких розроблялися загальні підходи до складання словника, зачитувалися доповіді, матеріал яких залучався до нього³⁸.

У вересні 1919 р. денікінський режим змінив статус КУДУ (злиття з університетом Св. Володимира не відбулося) з державного на народний, позбавивши його права отримувати бюджетні кошти. Спроби порозумітися з вищим керівництвом “Збройних сил Півдня Росії” позитивних наслідків не дали. Розпочинати навчальний рік без коштів видавалося справою безнадійною. Усе ж 12 жовтня 1919 р. Рада професорів Київського українського університету прийняла спеціальну ухвалу, керуючись потребою молоді здобувати вищу освіту. Відповідний проект запропонували Б.О. Кістяківський, А.Ю. Кримський і О.С. Грушевський. Останній, аргументуючи пропозицію приступити до навчальної праці, наголошував: “Українська інтелігенція бажає відкриття навчання в Університеті”³⁹. Через вплив із закладу з відомих причин частини професорських кадрів Олександр Сергійовичу довелося взяти на себе викладання на правничому факультеті таких дисциплін, як історія філософії (3 години на тиждень), історія права (3) та історія економіки (3)⁴⁰.

З поверненням до Києва радянської влади О.С. Грушевський посів із січня 1920 р. посаду товариша голови президії правничого факультету⁴¹. Тоді заклад далеко відійшов від концепції українського університету, в яку свій внесок зробив й Олександр Сергійович. Зокрема сталося те, від чого він застерігав ще навесні 1918 р. – загальмовано працю свідомого українського студентства, зупинено формування, власне, української інтелігенції⁴². Не погоджувався він і з політизацією вищої школи, вбачаючи у цьому шлях до зниження науковості та творчого доробку.

Зрештою, саме політика правлячого режиму завдала нищівного удару, розтоптала і знищила О.С. Грушевського. Влітку 1933 р. його звільнили з Академії наук “за повний саботаж у науковій роботі, за виготовлення низької по якості й шкідливої по змісту своєї продукції, за вороже ставлення до заходів по зміцненню діяльності ВУАН та її установ”. У серпні 1938 р. О.С. Грушевського заарештували як одного з “керівних учасників антирадянської української націоналістичної терористичної організації”. Засуджений у жовтні 1939 р. до 5 років заслання, він відбував його в Іртишському районі Павлодарської області (Казахстан), працюючи рахівником⁴³. Своїх переконань не зрадив. Під час допитів заявляв: “...Я є український націоналіст-“самостійник”⁴⁴. Зрозуміло, не відмовився він і від своїх наукових праць, яких видрукував понад 150, та діяльності на благо української вищої освіти. Помер в одній із сільських лікарень у 1942 р., за твердженням місцевих жителів, за іншими даними – у 1943 р. в с. Іртишськ⁴⁵.

Отже, О.С. Грушевський доклав значних зусиль до формування й підтримки національної університетської освіти в Україні у добу визвольної боротьби українського народу: був серед організаторів проекту заснування КУНУ, реалізовував оргзаходи, продукував різні цінні ідеї, дбав про розширення кола українознавчих дисциплін, займався науково-викладацькою діяльністю, яку поєднував з роботою в Міносвіти і

ВУАН, активно популяризував досвід українського університету як осередку формування національної інтелігенції.

-
- ¹ **Пиріг Р.Я.** Рідний брат Михайла Грушевського // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.- Київ. - 1994. - № 4. - С. 89-93.
 - ² Див.: **Качкан В.А.** Українське народознавство в іменах. - К., 1995. - Ч. 2. - С. 160-171.
 - ³ **Верба І.В.** Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х // Укр.іст.журн. - 1996. - № 5. - С. 136-138.
 - ⁴ **Юркова О.** Фундатор історичної географії // Історичний календар, 1997. -К., 1996. - С. 247.
 - ⁵ **Матвиш І.** Перший голова бібліотечно-архівного відділу // Студії з архівної справи та документознавства. - К., 1997. - Т. 3. - С. 104-110; **Ймс.** Літературознавець, історик, архівіст: Олександр Грушевський // Слово і час. - 1998. - № 8. - С. 38-39; **Ймс.** Грушевський О.С. // Українські архівісти: Бібліографічний довідник. - Вип. І. - К., 1999. - С. 104-109.
 - ⁶ Грушевський Олександр // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. - Львів, 1993. - Т. 2. - С. 455-456; Особова справа приват-доцента Олександра Грушевського // Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920: Матеріали, документи, спогади. У трьох книгах. - К., 2001. - Кн. 2. - С. 194-195; **Матвиш І.** Грушевський Олександр Сергійович // Довідник з історії України. Вид.2-е, доопр. і доп. - К., 2001. - С. 186; **Брега Г.** Грушевський Олександр Сергійович // Українські історики ХХ ст.: Біобібліографічний довідник / Серія "Українські історики". - Київ, Львів, 2002. - Вип. 2. Ч. І. - С. 82-83.
 - ⁷ **Костюк І.** Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої освіти на початку ХХ ст. //Український історик: журнал Укр. істор. тов-ва.- Рік XXXIX. - Нью-Йорк-Київ-Львів-Торонто-Париж, 2002. - Ч. 1-4 (152-155).-С. 354.
 - ⁸ Довідник з історії України... - С. 186; Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції... - Кн. 2. - С. 194.
 - ⁹ Там само.
 - ¹⁰ **Грушевський О.** Український народний університет // Літературно-науковий вістник. - Київ. - 1917. - Т. 68. - С. 321.
 - ¹¹ **Костюк І.** Зазнач. праця. - С. 345.
 - ¹² **Качкан В.А.** Зазнач. праця. - С. 167; Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції... - Кн. 2. - С. 195-196.
 - ¹³ **Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю.** Історія Національної Академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918-1998. - К., 2000. - С. 72.
 - ¹⁴ Див.: **Васькевич Г.** Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.). - К., 1996. - С. 271; **Крилов І.** Система освіти в Україні (1917-1930). - Мюнхен, 1956. - С. 21-24.
 - ¹⁵ Державний архів міста Києва (ДАМК). - Ф.Р.936. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 2-3.
 - ¹⁶ Там само. - Спр. 6. - Арк. 3.
 - ¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України. - Ф. 2201. - Оп. 1. - Спр. 336. - Арк. 17.
 - ¹⁸ Українознавство і загальні дисципліни // Університетські вісти. - 1917. - № 1. - С. 3.
 - ¹⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України. (ІР). - Ф.Х. - № 32919. - Арк. 90.
 - ²⁰ **Колтакова О.В.** Український державний університет у Києві (1917-1920 рр.) // Укр.іст.журн. - 1993. - № 7,8. - С. 31.
 - ²¹ **Сушицький Ф.** Про вищі українські школи на Вкраїні // Вільна укр. школа. - Київ. - 1917. - № 2. - С. 108-109; Онопрієнко В.І. Осередки національного відродження. Українські університети в 1917-1919 рр. // Вісник Академії наук України. - 1992. - № 2. - С. 80.
 - ²² ЦДАВО - Ф. 1235. - Оп. 1. - Спр. 1371. - Арк. 3.
 - ²³ Там само. - Ф. 3876. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 40.
 - ²⁴ ДАМК. - Ф.Р.936. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.45; Нова Рада. - Київ, 1917. - 24 вересня. - Ч.145. - С.2.
 - ²⁵ **Грушевський О.** Український Народний Університет //Шлях. - 1918. - Ч.2. Лютий. - С.55-56.

-
- 26 ДАМК. - Ф.Р.936. - Оп.1. - Спр.11. - Арк.11.
27 **Грушевський О.** Зазначена праця. - С.58.
28 Див.: **Матяш І.** Архівна справа в Україні 1917-1921 рр.: особи, події, здобутки //Пам'ятки. Monuments. - Т.1. - К., 1998. - С.4-5.
29 ДАМК. - Ф.Р.936. - Оп.1. - Спр.8. - Арк.33зв.
30 Там само. - Оп.2. - Спр.17. - Арк.25.
31 Там само. - Оп.1. - Спр.7. - Арк.11зв.
32 ІР. - Ф.Х. - 21374. - Арк.125.
33 ДАМК. - Ф.Р.936. - Оп.2. - Спр.59. - Арк.150.
34 Там само. - Оп.1. - Спр.20. - Арк.15.
35 Там само. - Арк.48; Оп.2. - Спр.40. - Арк.23.
36 Там само. - Оп.2. - Спр.75. - Арк.5.
37 Там само. - Арк.4.
38 Там само. - Спр.37. - Арк.1.
39 **Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю.** Зазначена праця. - С.121.
40 ДАМК. - Ф.Р.936. - Оп.2. - Спр.41. - Арк.12.
41 Там само. - Спр.42. - Арк.1а.
42 Там само. - Арк.2.
43 Див.: **Грушевський О.** Український народний університет //Відродження. - Київ. - 1918. - 15 квітня. - Ч.17. - С.1.
44 **Матяш І.** Грушевський Олександр Сергійович //Довідник з історії України... - С.186.
45 **Пиріг Р.** Зазнач. праця. - С.90.

